

Ke slovosledu v konstrukcích s obligatorními participanty (se zaměřením na slovosled pacientu a způsobového slovesného doplnění)¹

Kateřina Rysová

Univerzita Karlova v Praze

Matematicko-fyzikální fakulta

Ústav formální a aplikované lingvistiky

Abstract

The paper deals with the unmarked word order in the focus-part of the Czech sentence. It observes the frequency of order Patient – Manner; Manner – Patient. The analysis shows that the valency of the verb on which the Manner depends is an important factor that (to some extent) influences the word order of these two sentence participants.

Příspěvek si klade za cíl ověřit, zda v českém slovosledu existuje bezpříznakové (systémové) pořadí pacientu (PAT) a slovesného doplnění vyjadřujícího způsob (MANN).

Teorie funkčního generativního popisu (P. Sgall, E. Hajičová, E. Buráňová, 1980, 62nn.) předpokládá, že v češtině existuje hloubkový slovosled, který je součástí jazykového systému. Tento hloubkový slovosled není ovlivněn působením kontextu, týká se tedy jen kontextově nezapojené, tj. ohniskové části věty. V ní je možno vysledovat pořadí, které jednotlivé členy obvykle zaujímají a které je podle této teorie dáno především gramatikou jazyka (idem, 69): „Podle výsledků, k nimž jsme dospěli rozbořením několika set vět z českých uměleckých i technických textů, doplněným i na podkladě vět sestavených tak, aby se vystřídaly dvojice nebo trojice co nejrůznějších typů doplnění slovesa, možno říci, že stupnice výpovědní dynamičnosti uvnitř ohniska není podmíněna výběrem mluvčího [...], nýbrž především typem doplnění slovesa (aktantu); lze sestavit [...] určitou stupnici aktantů pro daný jazyk, která tedy může být zachycena obecně v gramatice tohoto jazyka a které odpovídá rozložení výpovědní dynamičnosti aktantů kontextově nezapojených v nejrůznějších větách.“

Tato teorie předpokládá, že hloubkové slovosledné pořadí pacientu a doplnění způsobu je způsob – patiens (idem, 77). Přitom však autoři (idem, 75) zdůrazňují potřebu „jemnějšího

¹ Tento příspěvek vznikl za podpory projektu GA ČR 405/09/0729 *Od struktury věty k textovým vztahům*.

dělení určení způsobu. Přinejmenším je nutné zachytit jako zvláštní typ způsobové určení inherentní (adverbální přívlastek), jehož častá pozice (alespoň tam, kde má jen podobu adverbia) je před slovesem. [...] Jindy stojí takové inherentní způsobové určení těsně za slovesem, tedy např. [...]: *Prošek ... měl od něho povoleno chytat všemi způsoby po celé řece.*“

Vlastní teorii stupňů výpovědní dynamičnosti přináší také *Mluvnice češtiny 3*. Nepracuje přitom s konceptem hloubkového slovosledu, ale sestavuje základní stupnici výpovědní dynamičnosti rovněž pro prvky kontextově nezapojené. Předpokládá, že základní rozložení výpovědní dynamičnosti kopíruje základní vrstvu aktuálního členění a slovosledně se realizuje v kontextově nezapojených nebo minimálně zapojených českých větách nebo se ve výpovědi týká „těch složek, které jsou kontextem nezasaženy a nepatří k T [tématu] výpovědi“. (*Mluvnice češtiny 3*, 1987, 569)

Patiens i způsob zařazuje *Mluvnice češtiny 3* pod širší pojem „specifikace“. Dále uvádí rozložení výpovědní dynamičnosti specifikací na stupnici, ale způsob z ní vynechává s tím, že jeho umístění není jednoznačné (idem, 572): „Jako ne zcela jednoznačné se jeví umístění způsobu mezi ostatními specifikacemi. V některých případech zřejmě vytváří se slovesem sdělné pole nižšího řádu.“ Tím pravděpodobně naráží taktéž na problematiku způsobu jako adverbálního přívlastku.

Cílem tohoto příspěvku je ověřit, zda existuje určitá slovosledná tendence ve vzájemném postavení kontextově nezapojeného patientu a způsobu. Přitom byly rozlišovány případy, kdy způsob vystupuje jako adverbální přívlastek (tj. vyskytuje se těsně před slovesem nebo těsně za slovesem, ke kterému se syntakticky váže) a kdy je v jiné pozici. V obou případech musel být kontextově nezapojený. Kontextová zapojenost byla posuzována podle kritérií funkčního generativního popisu (M. Mikulová a kol., 2005, kapitola *Aktuální členění*).

Ve výzkumu bylo sledováno umístění způsobového doplnění vůči patientu v ohniskové části věty. Oba členy přitom měly nevětnou formu a vyskytovaly se v kladné oznamovací větě, aby se zamezilo případnému nežádoucímu působení dalších faktorů. Dále bylo zkoumáno, zda na jejich pořadí má vliv jejich slovnědruhová příslušnost a vztah k slovesu, na němž syntakticky závisí (valence).

Pojetí patientu se přitom shodovalo s jeho vymezením pro *Pražský závislostní korpus*. „Funktor PAT (patiens) je primárně funktor pro druhý aktant. V těch případech, ve kterých ohodnocení aktantu funktorem nepodléhá pravidlům o posouvání aktantů, označuje funktor PAT v širokém smyslu předmět dějem zasažený.“ (M. Mikulová a kol., 2005)

Z našeho materiálu však byly vynechány věty, v nichž byl *patiens* syntakticky součástí tradičně chápaného přísudku (tedy *patiens* typu *Je veselý.PAT*).

Slovesné doplnění způsobu bylo pro naše účely vymezeno rovněž v souladu s *Pražským závislostním korpusem*.

„Funktor MANN (manner) je funktor pro takové volné doplnění, které vyjadřuje způsob uvedením kvalifikační či hodnotící charakteristiky děje, případně vlastnosti vyjádřené řídicím slovem. Doplnění s funktorem MANN vyjadřuje způsob přímo. Je třeba ho odlišit od vyjádření způsobu srovnáním, uvedením účinku, měřítka, prostředku, míry, výjimky. Funktor MANN přiřazujeme způsobovým adverbialním doplněním, která nesplňují podmínky pro specifitější slovesná volná doplnění.“ (M. Mikulová a kol., 2005)

Průzkum byl proveden na větách získaných z českých korpusů – z *Českého národního korpusu* a *Pražského závislostního korpusu*.

1. Způsob (fakultativní, jmenně vyjádřený) / *patiens*

Celkem se podařilo prozkoumat 124 kontextově nezapojených slovesných doplnění způsobu (jako jmenně vyjádřeného, fakultativního doplnění slovesa) v kombinaci s *patientem*. Převažovalo v nich pořadí způsob – *patiens* (73 výskytů, viz příklady 1 až 7). Pravděpodobnost tohoto pořadí vypočítaná na základě získaného vzorku je 0,59. Ve většině případů přitom způsob stál těsně u slovesa, které rozvíjel. Je však otázkou, zda proto, že spolu se slovesem tvořil spojení podobné přívlastku stojícímu u jména. *Patiens* pozici těsně u slovesa totiž často zaujímal také. V mnoha větách se kromě nich jiné kontextově nezapojené členy nevyskytovaly nebo vyskytovaly málo. Způsobové rozvití tak polohu u slovesa často mohlo zaujímat i proto, že téměř nemělo jinou možnost (příklad 1). Domníváme se, že v těchto případech proto není smysluplné skupinu dále rozdělovat na věty, kdy způsob stál těsně u slovesa a kdy od něj byl oddělen dalšími členy.

V 51 případech bylo nalezeno pořadí *patiens* – způsob. Zde byl způsob od slovesa často oddělen právě *patientem* (příklady 8 až 13).

1.1. Způsob – *patiens*

(1) *Sotva se mužstva vrátila ze šaten, prošel Kozel sám obranou a tvrdou střelou.* MANN_{v ohnisku} z dvaceti metrů vstřelil druhý gól. PAT_{v ohnisku}.

- (2) *Pod jmény.MANN_{v ohnisku} slavných finských spisovatelů publikovala své vlastní texty.PAT_{v ohnisku}, když z původních děl přejala pouze vlastní jména.*
- (3) *Právě tak svorně navštěvují slovenské gymnázium a bok.MANN_{v ohnisku} po boku vítali i Václava Havla.PAT_{v ohnisku} při červnové návštěvě Rumunska.*
- (4) *Žižkov vsadil vše na útok, vytvořil si pár slibných šancí (Jančulovu hlavičku chytil Kouba, Bilek z přímého kopu.MANN_{v ohnisku} nastřelil břevno.PAT_{v ohnisku}), ale i Sparta podnikala do otevřené obrany nebezpečné protiútoky.*
- (5) *S vystřelovacím nožem v ruce zastavil Milan J. v Jindřichově Hradci muže, od něhož pod pohrůžkou.MANN_{v ohnisku}, že mu uřízne hlavu, požadoval peníze.PAT_{v ohnisku}.*
- (6) *Původně jsme chtěli za každou cenu.MANN_{v ohnisku} využít svého stadionu.PAT_{v ohnisku}.*
- (7) *V prvním pololetí dosahoval kurz dolaru v průměru.MANN_{v ohnisku} 105 jenů.PAT_{v ohnisku}.*

1.2. Patiens – způsob

- (8) *Na místě vraždy před restaurací V truhlárně položili zástupci demonstrantů květiny a přítomní uctili památku.PAT_{v ohnisku} zavražděného minutou.MANN_{v ohnisku} ticha.*
- (9) *A kdo dostal čerstvý erb od krále, musel tři generace.PAT_{v ohnisku} prožít ve stavu.MANN_{v ohnisku} panošském.*
- (10) *V prvním roce budou školy vyprodávat své zásoby.PAT_{v ohnisku} učebnic za sníženou cenu.MANN_{v ohnisku} a i později tu budou existovat fondy pro sociálně slabé studenty.*
- (11) *Dovede vytvářet grafy.PAT_{v ohnisku} vývoje obratu po jednotlivých měsících.MANN_{v ohnisku}, připravovat graficky úhledné nabídkové listy.*
- (12) *Mělo by se tu hrát divadlo v němčině.MANN_{v ohnisku}, a to jak činohra, tak komorní opera.*

(13) *Podplukovník Malenčenko zřejmě dostal rozkaz splnit **úkol**.PAT_{v ohnisku} **za** každou **cenu**.MANN_{v ohnisku}.*

2. Způsob (fakultativní, vyjádřený adverbium) / patiens

V prohledaném materiálu se objevilo celkem 60 výskytů dvojice způsob / patiens, v nichž byl způsob vyjádřen příslovcem a zároveň byl fakultativním doplněním slovesa, které rozvíjel. I zde, podobně jako v předchozím případě, převažovalo slovosledné pořadí způsob – patiens (45 výskytů, příklady 17 až 21)².

Většinu z nich tvořily konstrukce se způsobovým určením stojícím těsně u slovesa (těsně před slovesem stál způsob ve 28 případech, těsně za slovesem v 10). Pokud stálo způsobové doplnění těsně před slovesem, byl často patiens těsně za slovesem (opět se často vyskytovaly konstrukce, v nichž nevystupovaly další kontextově nezapojené větné složky). Pokud stál způsob těsně za slovesem, patiens jej většinou bezprostředně následoval.

Frekvenčně menšinové pořadí patiens – způsob se v našem materiálu vyskytlo v 15 případech (příklady 22 až 27). Příslivce způsobu v nich často bylo vyjádřeno slovem *zdarma*.

Zajímavé je, že v některých případech by pravděpodobně bylo možné pořadí obou členů obrátit, aniž bychom výrazně porušovali informační strukturu věty – oba členy by pořad zůstávaly v ohnisku (příklad 14).

(14) *V první řadě dvě hmatatelné změny týkající se většiny těch, kdo Mandelu do funkce přivedli – tj. nejchudších černých voličů: těhotné ženy a děti pod šest let mají lékařskou **péči**.PAT_{v ohnisku} **zdarma**.MANN_{v ohnisku}. / ... mají **zdarma**.MANN_{v ohnisku} lékařskou **péči**.PAT_{v ohnisku}.*

V jiných případech však změna pořadí obou členů možná není vůbec (příklad 15).

(15) *Vážení pánové, v pátek 4. září 1992 odpověděl zástupce vaší firmy pan Milan Smutný redaktorovi MF DNES **na otázku**.PAT_{v ohnisku}, **zda se do výroby dostane také kdysi slibovaná***

² Z průzkumu byla vyřazena doplnění způsobu mající lemma *jak*, aby výsledky nebyly ovlivněny ustáleným slovosledem čteně se vyskytujícími konstrukcemi typu *Proto by asociace měla mimo jiné učit, jak k informacím přistupovat, jak se dělí a jak je využívat*.

levnější verze FAVORITA **takto.MANN_{v ohnisku}**: „Ne.“ / *... odpověděl zástupce vaší firmy pan Milan Smutný redaktorovi MF DNES **takto.MANN_{v ohnisku}**: „Ne.“ **na otázku.PAT_{v ohnisku}**, zda se do výroby dostane také kdysi slibovaná levnější verze FAVORITA.

Někdy by zase záměna obou členů teoreticky možná byla, ale pravděpodobně by tento zásah způsobil to, že by jeden člen nemohl být dále součástí ohniska, ale vystupoval by jako kontextově zapojený (příklad 16).

(16) *A tak jsme jednou zatoužili seznámit se **blíže.MANN_{v ohnisku}** s českou literaturou.PAT_{v ohnisku}. / ... zatoužili seznámit se s českou **literaturou.PAT_{v základu}** **blíže.MANN_{v ohnisku}**.*

Jaké pořadí způsobového určení a pacientu mluvčí či pisatel nakonec zvolí, tak zřejmě záleží i na lexikálním obsazení těchto členů.

2.1. Způsob – patiens

(17) *Trhy se urychleně globalizují, a země s vysokým podílem sociálních nákladů, případně i neopodstatněně nafouklé režie v konečné ceně produktu **nezadržitelně.MANN_{v ohnisku}** ztrácejí **šanci.PAT_{v ohnisku}**.*

(18) *Devět minut před přestávkou fauloval ve středu hřiště Schindler **zezadu.MANN_{v ohnisku}** **Knoflíčka.PAT_{v ohnisku}** a byl za to vyloučen.*

(19) *Že by se ODS chystala **chrabře.MANN_{v ohnisku}** podlehnout **většině.PAT_{v ohnisku}** v boji o správnou věc jen proto, aby dojala veřejnost, to asi nebude ono.*

(20) *Lze tu i **nenuceně.MANN_{v ohnisku}** strávit první **schůzku.PAT_{v ohnisku}** – seznámit se.*

(21) *Ani si nemusíme poslechnout novou, celkově teprve druhou desku písničkáře Bohdana Mikoláška, nazvanou Údolí: vždyť stačí jen přečíst si **popořádku.MANN_{v ohnisku}** **názvy.PAT_{v ohnisku}** písniček...*

2.2. Patiens – způsob

- (22) *Třeba tak, že nabídli **dodávky**.PAT_{v ohnisku} **zdarma**.MANN_{v ohnisku}.*
- (23) *Navíc nám někteří dodavatelé dovezou **nábytek**.PAT_{v ohnisku} **zdarma**.MANN_{v ohnisku} až do našeho skladu, jiní zase hradí polovinu dopravních nákladů v případě, že si dopravu zajišťujeme sami.*
- (24) *Chudé děti pak budou od příštího týdne dostávat ve škole **jídlo**.PAT_{v ohnisku} **zdarma**.MANN_{v ohnisku}.*
- (25) *Rozhodnutí parlamentu bude mít dlouhodobý účinek a musí tedy vycházet z **faktů**.PAT_{v ohnisku} **každého území zvlášť**.MANN_{v ohnisku}.*
- (26) *Všichni útočníci dostali pět **měsíců**.PAT_{v ohnisku} **natvrdo**.MANN_{v ohnisku}, protože nepočkali, až je rabijátští bráchové alespoň jednou, raději však dvakrát různou břitvou.*
- (27) *A právě tato perspektiva nás nutí, abychom po padesáti letech viděli i **Němce**.PAT_{v ohnisku} **jinak**.MANN_{v ohnisku} než jen jako nositele nacistických uniforem či vyznavače myšlenek, jež byly koneckonců v Německu až do nástupu Hitlerova režimu podrobovány veřejné kritice.*

3. Způsob (obligatorní) / patiens

Obligatorní doplnění způsobu se v našem materiálu vyskytovalo s výrazně nižší frekvencí než doplnění fakultativní³. Proto jsme měli možnost prozkoumat jen omezený počet vět. Z tohoto důvodu zde také nebylo rozlišováno mezi doplněními vyjádřenými jménem a příslovcem.

Celkem bylo prozkoumáno 27 vět s kontextově nezapojenou dvojicí způsob / patiens, v nichž byl způsob obligatorním doplněním slovesa. V 18 případech přitom bylo nalezeno pořadí patiens – způsob (příklady 28 až 31), v 9 případech pořadí způsob – patiens (příklady 32 až 34). Převažovalo tedy pořadí opačné než v předchozích dvou zkoumáních (v nichž

³ Obligatornost a fakultativnost doplnění byla posuzována podle *Valenčního slovníku českých sloves* (2008).

způsob vystupoval jako fakultativní doplnění). Zdá se tedy, že valence slovesa, na němž způsobové doplnění spolu s patientem závisí, výrazně ovlivňuje jejich vzájemné pořadí.

3.1. Patiens – způsob

(28) *Kromě typografických úprav textu, vkládání obrázků a diagramů do textu, vytváření obsahu nebo rejstříku atd. udržují neustále celý **dokument**.PAT_{v ohnisku} včetně veškerých odkazů, poznámek a dalších vazeb v aktuálním **tvaru**.MANN_{v ohnisku}.*

(29) *Nikdy nebudu v roli toho, kdo pojímá **legislativu**.PAT_{v ohnisku} **technologicky**.MANN_{v ohnisku} a koho ruší návrhy z jiných míst.*

(30) *Celkově lze konstatovat, že vnější podmínky budou působit **na** českou **ekonomiku**.PAT_{v ohnisku} **mírně příznivěji**.MANN_{v ohnisku} ve srovnání s rokem 1993.*

(31) *K němu se družila i témata jiná, např. schopnost vnímat **realitu**.PAT_{v ohnisku} světa v jeho **různorodosti**.MANN_{v ohnisku}, nezastiňovat široké spektrum života každého národa slogany o tzv. národním charakteru a neztrácet cit pro osudy jednotlivců.*

3.2. Způsob – patiens

(32) *Castrovi by mělo být jasné, že musí vzít **seriózně**.MANN_{v ohnisku} **situaci**.PAT_{v ohnisku} vlastního národa a provést reformu.*

(33) *Mají- li tedy naše ministerstva pravomoc **svobodně**.MANN_{v ohnisku} nakládat **s prostředky**.PAT_{v ohnisku}, jež jim parlament vyčleňuje ze státního rozpočtu, musejí podle Páva odpovídat sama i za výběr podniků.*

(34) *Vidět, jak například Gerets, van Breukelen či van Tigelen brali **vážně**.MANN_{v ohnisku} **tréninky**.PAT_{v ohnisku}, to byl zážitek.*

4. Závěr

Materiálová sonda zaměřující se na přezkoumání pořadí způsobového slovesného doplnění a pacientu ukázala, že frekvenčně převažuje pořadí (kontextově nezapojený) způsob – (kontextově nezapojený) patients, které koresponduje se závěry zjištěnými P. Sgallem, E. Hajičovou a E. Buráňovou (1980). Toto pořadí je však častější pouze v případě, že způsob je fakultativním doplněním slovesa, které rozvíjí.

Je-li kontextově nezapojené fakultativní způsobové doplnění vyjádřeno příslovcem, vyskytuje se před kontextově nezapojeným patientem ještě častěji (s pravděpodobností – vypočítanou na základě našeho omezeného vzorku – 0,75), než když je vyjádřeno jmenně (v tom případě vystupovalo před patientem podle našeho vzorku s pravděpodobností 0,59).

V získaném materiálu se fakultativní způsobové doplnění často objevovalo v těsné blízkosti slovesa. Právě v těchto případech se typicky vyskytovalo pořadí způsob – patients. V analyzovaných větách však byly časté případy, kdy se kromě způsobu a pacientu nevyskytovaly v dané konstrukci další kontextově nezapojené členy, proto nemohlo být blíže prozkoumáno, zda je pořadí způsob / patients ovlivněno specifickým vystupováním způsobu jako adverbálního přívlastku u slovesa. Nebylo totiž jasné, zda u slovesa způsob stojí, protože zaujímá pozici tohoto přívlastku, nebo proto, že má malou možnost stát v pozici jiné (ve větě bylo málo ostatních členů – nebo kromě pacientu nebyly žádné – s nimiž by si způsob mohl vyměnit místo a dostat se tak z postavení od slovesa).

Ukázalo se, že je-li způsob obligatorním doplněním slovesa, stojí obvykle až za patientem (v našem materiálu s pravděpodobností 0,66).

Do jisté míry je však povrchové pořadí způsobu a pacientu ovlivněno také jejich lexikálním obsazením, ale zřejmě i komunikačním záměrem mluvčího.

Literatura

- Daneš F., Z. Hlavsa, M. Grepl et al., 1987, *Mluvnice češtiny (3). Skladba*. Academia, Praha.
- Lopatková, M., Z. Žabokrtský, V. Kettnerová et al., 2008, *Valenční slovník českých sloves*, Karolinum, Praha.
- Mikulová M. et al., 2005. *Anotace na tektogramatické rovině Pražského závislostního korpusu: anotátorská příručka*. Universitas Carolina Pragensis, Praha. Dostupné z WWW: <<http://ufal.mff.cuni.cz/pdt2.0/doc/manuals/cz/t-layer/html/>>.
- Sgall P., E. Hajičová, E. Buráňová, 1980. *Aktuální členění věty v češtině*. Academia, Praha.
- Český národní korpus – SYN2009PUB. Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha 2010. Dostupný z WWW: <<http://www.korpus.cz>>.

Prague Dependency Treebank. Verze 2.0. Univerzita Karlova v Praze, Matematicko-fyzikální fakulta, Ústav formální a aplikované lingvistiky. Dostupný z WWW: [<http://ufal.mff.cuni.cz/pdt2.0/>](http://ufal.mff.cuni.cz/pdt2.0/).